

Het Narcisme

De psychoanalytische theorie en haar lotgevallen

P. Vandermeersch

Verschenen in: J.H. HUIJTS (red.), *Ik zei de gek. Tussen zelf-ontkenning en zelf-verheerlijking*, Baarn, Ambo, 1982, pp. 32-58.

Samenvatting: Uitgaande van het boek van Chr. Lasch, *The Culture of Narcissism* (1978), wordt de geschiedenis van het begrip getraceerd. Freud introduceert de term om een structuur aan te duiden die de mens behoedt voor het gevaar van de psychose. Narcisme en identificatie zijn bij hem nauw met elkaar verbonden. Onder de invloed van de Ego-Psychology verdwijnt dit stuk theorie uit de Amerikaanse psychoanalyse: men gaat er namelijk van uit dat het 'ego' van meet af aan gegeven is. Ook het denken van Kohut neemt er slechts een deel van terug op. In Frankrijk blijft men, onder de invloed van Lacan, evenwel oog hebben voor de problematiek. Zij leidt tot een diepgaande reflectie over menselijke subjectiviteit. Het artikel besluit met enkele vragen over de wijze waarop men het aanzwengelen van het narcisme in de hedendaagse cultuur al dan niet kan aanpakken.

Summary: Inspired by the book of Chr. Lasch, *The Culture of Narcissism* (1978), the history of the concept is investigated. Narcissism is introduced by Freud in order to designate the peculiar psychological structure preserving a human being from the danger of psychosis. According to Freud narcissism and identification are closely related to each other. Due to the rise of Ego-Psychology, this part of Freudian theory has disappeared from the American psychoanalysis as the ego is supposed to exist from the onset. Even Kohut recaptures only a part of the original theory. In France, however, due to the influence of Lacan, the original Freudian view leads to further investigation into the status of the human subject. The article concludes with some remarks on how to act in front of cultural trends stirring up human narcissism.

De schuchtere, zich eeuwig verontschuldigende glimlach, het frêle van een mooie, maar toch zo kwetsbare verschijning, de bekoring van een eenzaamheid die er om vraagt doorbroken te worden... of precies andersom: de zelfzekere, indringende diepe blik, het hemd dat steeds een knoopje te veel open staat op de gebruide huid, de zelfbevestiging van een onneembare vesting... Er zijn misschien nog varianten, maar de kern herken je direct: dit appel dat uitgaat van iemand die aan zichzelf genoeg lijkt te hebben. Wij staan op het terrein van de charme en van het narcisme. Want het narcisme bekoort, het charmeert, het provokeert, zodat je je wel moet afvragen of deze zelfliefde wel écht aan zichzelf genoeg heeft. Ook al steekt er waarheid in het gezegde dat de narcist in de ander slechts een spiegel zoekt, dan nog blijft er de vraag waarom deze spiegel nodig is. En er is vooral het raadsel dat de ander in deze spiegelrol een zekere bevrediging vindt, dat hij zich laat charmeren... en vermits de narcist weet dat de spiegel de betovering ondergaat, steekt er toch een wederzijds appel in hun beider relatie.¹

Het charmerende dat met het narcisme onlosmakelijk samenhangt, wijst er ons al op dat je het narcisme niet zomaar kunt definiëren als die vorm van zelfliefde die er niet toe komt interesse te hebben voor een ander. De narcist is helemaal geen autist; hij heeft niet met een schizofreen proces de band met de werkelijkheid verbroken. De psychoanalytische formule dat 'de objectliefde verdween doordat alle libidineuze investeringen in het eigen ik teruggetrokken

1. Een heel indringende en prettige analyse van deze relatie vindt men in J. Durandeaux, *Du renoncement homosexuel au double jeu du charme*, Parijs 1977.

worden' is dan ook erg misleidend. Want de narcist weet duivels goed hoe hij op de gevoelens van een ander moet inspelen. Hij heeft de ander nodig. Zeker, het appel is erg ambigu en wie erop ingaat, botst gauw op een ondoordringbare muur. Maar wie ooit achter het pantser doorgedrongen is, wéét welke angst er verscholen ligt en weet eveneens welk lijden het ouder worden daar bereidt: want de huid is geen eeuwig soepel marmer en de prentjes van *Avenue* en *l'Uomo* ten spijt vervluchtigt iedere charme.²

Maar wie bemint men eigenlijk als men zichzelf bemint? Is het zo duidelijk wiens beeld Narcissus in de weerspiegeling van het water zag? Waarom bukte hij zich overigens over de bron? Volgens de oudste versies van de mythe had de mooie jongeling door zijn zelfgenoegzaamheid zijn minnaar Aminias tot de zelfmoord gedreven (in de versie van Conoon) of de verdwijning van de nimf Echo veroorzaakt (in de versie van Ovidius).³ Wat er ook zij van deze aarzeling van de overlevering tussen de homo- en de heteroseksualiteit, het was in ieder geval uit wraak dat de god van de liefde de jongeling tijdens een jachtpartij door een hevige dorst deed overvallen worden. Het beeld dat hij toen in het water zag, betoverde hem zozeer dat hij van wanhoop stierf, omdat dit beeld steeds opnieuw verdween als hij het brandend van liefde wou kussen.

Maar welk was dit beeld? Besefte Narcissus dat het zijn eigen beeld was? Volgens de meeste versies blijkbaar niet. Pausanias vermeldt een variante waarbij Narcissus het beeld van zijn gestorven tweelingzuster meende te herkennen.⁴ Ovidius is de enige volgens wie Narcissus uiteindelijk tot het wanhopige besef komt dat het om zijn eigen beeld gaat. Maar volgens de meeste versies ervaart Narcissus in de passie voor de beeldschone jongen helemaal niet dat hij op zijn eigen beeld verliefd is.

Als we heden ten dage over narcisme spreken om een steeds meer opduikende problematiek in onze maatschappij te karakteriseren, is het goed dat we al deze elementen van de mythe voor ogen houden, met inbegrip van de varianten in haar overlevering. Overigens zullen wij al deze elementen ook terugvinden in de freudiaanse theorie van het narcisme, die al te vaak gesimplificeerd wordt in een soort hydraulische formule waarbij een quantum energie ofwel in het eigen ik opgestapeld wordt, ofwel naar objecten buiten het zelf kan afvloeien, volgens het bekende beeld van de amoebe die haar pseudopodiën uitstrekt.

Voor we nagaan of de psychoanalytische theorie van het narcisme als sleutel kan dienen om een stel maatschappelijke verschijnselen te begrijpen die we met Chr. Lasch de 'cultuur van het narcisme' kunnen noemen,⁵ willen we die psychoanalytische theorie eerst goed preciseren. En dit blijkt bij nader toezien veel moeilijker dan oorspronkelijk gedacht.

Het beeld van de jongeling aan het water heeft blijkbaar meer op de verbeelding dan op de theoretische formuleringen gewerkt. Iedereen hield het blijkbaar bij een vage herinnering aan Freuds artikel uit 1914, *Zur Einführung des Narzissmus*. Sindsdien werd het een gemeenplaats

2. Dit kan een reden zijn om het niet-directieve standpunt te doorbreken, zoals we het verder zullen zien.

3. Een erg boeiend artikel over de verschillende wijzen waarop de Narcissus-mythe tot ons kwam en waarop zij geïnterpreteerd werd, is van P. Hadot, *Le mythe de Narcisse et son interprétation par Plotin*, *Nouvelle Revue de Psychanalyse* nr. 13 (1976), themanummer 'Narcisses', pp. 81-108.

4. Deze nogal unieke variante, die helemaal niet representatief is voor het geheel van de overlevering, is ongetwijfeld interessant, maar het blijft toch merkwaardig wanneer die geciteerd wordt als was ze de enige. Dit gebeurt nochtans in het synthetisch artikel van Marjorie T. White, 'Self Relations. Object Relations and Pathological Narcissism', *The Psychoanalytical Review*, 1980, pp. 3-23.

5. Chr. Lasch, *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York 1978 (Ned. vert.: *De cultuur van het narcisme. Leven in een tijd van afnemende verwachtingen*, Amsterdam, 1980).

te zeggen dat we hier staan voor een fundamenteel begrip uit de psychoanalyse, maar zoals het veel met fundamentele begrippen gaat, werd ook dit in zo een brede zin gebruikt, dat het uiteindelijk alles en niets meer betekende. In Freuds werk zelf is dat begrip na het voornoemd artikel wel nooit geschrap, maar het verdween uit de focus van de aandacht ten voordele van de 'doodsdrift', die Freud in 1920 invoerde en die tot een herformulering van zijn theorie leidde. Binnen de 'orthodoxe' richting van de *International Psychoanalytic Association* (IPA) speelde het begrip lange tijd ternauwernood een rol, tot Hartmann in 1950 de term opnieuw strikt definieerde en Kernberg en Kohut de stoornissen van het narcisme als specifieke pathologieën gingen beschrijven en er een aangepaste psychoanalytische techniek voor zochten. In de door de IPA afgewezen psychoanalytische scholen daarentegen, is er in het spoor van Jacan en zijn oproep tot 'een terugkeer naar Freud' echter van meet af veel interesse geweest voor het begrip en heeft men vooral oog gehad voor de ervaringsbasis die Freud in 1914 tot het invoeren van het begrip geleid had.

Het kan hier niet de bedoeling zijn alle peripetieën van dit begrip tot in het detail te schetsen. Wel willen we de redenen in herinnering roepen die Freud ertoe brachten het begrip in te voeren. Het gaat hier om een voorgeschiedenis waar men te gemakkelijk aan voorbijgaat. Daarna schetsen wij kort hoe het begrip ná Freud verder is doordacht werd en hierbij zal blijken, dat zowel de theorievorming terzake binnen de orthodoxe denkrichting van de IPA, als die binnen de Franse scholen, heel andere, zij het elkaar niet uitsluitende accenten leggen. Tenslotte volgen enkele bedenkingen over de wijze waarop het begrip heden ten dage gehanteerd wordt om nieuw opduikende sociale fenomenen te interpreteren.

Freud

De psychoanalyse ontstaat met Freuds ontdekking dat er 'Abwehrneurosepsychosen' (afweerneurosepsychosen) zijn, namelijk 'zenuwziekten' (neurosen) waarvan de lichamelijke etiologie slechts schijn is, omdat ze in feite op de afweer van onverdraaglijke wensvoorstellingen teruggaan. Uitgaande van de observatie van de hysterie, had Freud het fenomeen van de verdringing ontdekt, dat hij daarna in de dwangneurose en in de ruimer verspreide fenomenen van de droom en van de 'psychopathologie van het dagelijks leven' had teruggevonden. Hij stelde vast dat de inhoud van die verdrongen wensen steevast seksueel van aard was en dat het meer bepaald om minder gewone vormen van seks ging (de term 'perverse seksualiteit' werd toen in aansluiting bij het gewone taalgebruik gebruikt, maar nog niet in de technische betekenis die de term 'perversie' heden ten dage in de psychoanalyse gekregen heeft⁶). In 1905 had hij in zijn *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* zijn eerste visie over het bestaan van een infantiele seksualiteit neergeschreven. Deze infantiele seksualiteit bestond volgens hem uit een aantal onafhankelijke erogene zones, die auto-erotisch bevrediging

6. Nagenoeg iedere vorm van seks die niet op de wijze 'van de missionaris' gebeurde, heette toen pervers. Tegenwoordig wordt de term gereserveerd om het typische genot aan te duiden, dat erin bestaat enerzijds het bestaan van wetten en regels te affirmeren, en anderzijds tegelijk te tonen dat men zelf die regels doorbreekt. Pervers is het genoeg van de priester die er zijn genot in vindt aan de prostituee te zeggen: 'En weet je, het was met een pastoor...' of de politieman die luid het protest wil horen van wie hij ten onrechte terroriseert. Zie terzake de scherpe analyses van J. Clavreul, 'Le pervers et la loi du désir', *L'inconscient*, 1967, pp. 75-88; 'Le couple pervers', in: *Le désir et la perversion*, Parijs, 1967, pp. 91-127.

nastreefden en pas na een heel structuratieproces tot de objectgerichte, genitale seksualiteit evolueerden.

Het is op dit ogenblik dat C.G. Jung uit Zürich contact met hem zoekt, omdat die erin geïnteresseerd is om de psychoanalytische methode te betrekken bij zijn onderzoek over de schizofrenie. Zeven jaar lang zal het tot een hechte samenwerking tussen Freud en Jung komen, tot persoonlijke motieven en divergenties inzake theorievorming tot de breuk van 1913 zullen leiden. Uit deze Freud-Jung relatie wordt vaak slechts onthouden dat Jung in het onbewuste niet enkel een residu van het verleden, maar ook prospectieve tendensen wou herkennen, en dat hij daarbij het freudiaanse libidobegrip wou inpassen in een ruimer begrepen 'Urbido', een fundamentele levenswil die hij later zou gaan preciseren als het collectieve onbewuste dat uit archetypen bestaat. Men mag echter niet vergeten dat de periode van samenwerking tussen Freud en Jung ook tot een verdere ontwikkeling en precisering van het freudiaanse denken heeft geleid, en dat meer bepaald de theorievorming betreffende het narcisme een rechtstreeks gevolg is van de samenwerking tussen Zürich en Wenen.

Het centrale interessepunt was dus aanvankelijk: wat gebeurt er precies in het schizofrene proces? Later zou daar de vraag bijkomen: vanwaar de gelijkenis tussen het schizofrene waansysteem en de voorstellingen die men in de religies terugvindt, en wat moet men overigens meer in het algemeen over de religie denken?⁷

Betreffende de eerste vraag zien we dat Freud van meet af zijn hypothese klaar heeft, waarbij hij zijn vraagstelling die de neurose betrof nu op de psychose herhaalt: wat is hier het typische verdedigingsproces? Was het antwoord in het eerste geval de verdringing geweest, dan wordt het hier de 'desinvestering van het object': de patiënt trekt zijn belangstelling voor de uiterlijke realiteit terug; alleen het eigen ik is voor hem nog belangrijk. Concreter: de uit de realiteit vrijgemaakte libido wordt auto-erotisch opgebruikt.⁸ Wat je dan in de waan als 'projectie' ziet terugkeren, behoort volgens Freud niet meer tot het eigenlijke verdedigingsmechanisme; het gaat daar om een tweede moment, dat als een mislukte genezingspoging bestempeld kan worden, vermits hier tevergeefs het mechanisme herhaald wordt waardoor het individu ooit zijn eenheid, zijn identiteit en zijn relatie tot de uiterlijke realiteit verkregen heeft.⁹

Gewoon spreken van 'desinvestering van het object' en van erotische afvoer van de vrijgemaakte libido' is echter te algemeen als verklaring. Freud wordt er door Jung toe gedwongen verder te specificeren wat dat 'ik', waarop alle aandacht nu geconcentreerd zal worden, precies inhoudt. Het was niet zonder tegenzin dat hij het deed, want de breuk met Adler was een actuele zaak en Freud was erg beducht dat een analyse van het ego eigenlijk zou fungeren als een vlucht voor de erkenning van de seksuele inhouden die precies door dit ego verdrongen werden.¹⁰ Anderzijds was de vraagstelling toch niet te ontwijken, vooral toen Jung Freud ervan kon overtuigen dat het toch belangrijk was in het spoor van de universitaire

7. In de hoop dat ons proefschrift terzake ooit in commerciële druk mag gaan, verwijzen we voorlopig naar P. Vandermeersch, 'The Archetypes: A New Way to Holiness', *Cistercian Studies* 1975, pp. 3-21; 'Introversion, auto-erotisme et autisme. Quelques notes historiques sur trois concepts apparentés', *Revue de Psychologie et des Sciences de l'Education*, 1975, pp. 195-215.

8. S. Freud en C.G. Jung, *Briefwechsel*, Frankfurt a/M, 1974, vooral de brieven 22 F, 25 F, 30 F.

9. Het tasten en zoeken van Freud i.v.m. de projectie vindt men hoofdzakelijk in de brieven 25 F, 30 F en vervolgens in 'Über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia', *Ges. Werke* VIII, pp. 302-303.

10. Brief 169 F, 238 F. De interessantste suggestie van Jung terzake in 72 J.

psychiatrie van Zürich, schizofrenie en paranoia goed van elkaar te onderscheiden, en het feit te verklaren dat een erg verwant proces soms heel snel kon evolueren en tot een totale desintegratie van de identiteit kon leiden, maar in het andere geval zich kon beperken tot een vrij beperkt, op stabiele wijze ingekapseld waansysteem.¹¹ De ietwat argwanende oude juffrouw die eeuwig overtuigd is dat de buren gif strooien of de kruidenier die overtuigd is een speciale roeping van God gekregen te hebben, maar die allebei gelukkig niet al te veel consequenties uit hun overtuigingen trekken en dus autonoom - nou ja - kunnen blijven verder leven, zijn toch geen klinkklare schizofrenen. Men kan dus blijkbaar op verschillende wijzen in zijn 'ik' gestoord zijn.

Om dus nader te preciseren wat het 'ik', dat door de desinvestering van de uiterlijke realiteit zelf geïnvesteerd wordt, nu precies inhoudt, ontwerpt Freud de volgende reconstructie van het ontstaan van dit ik: aanvankelijk is er eigenlijk alleen maar een mozaïek van erogene zones, die wel door een heel primitieve ritmische levensdrang doordrongen worden, maar nog niet in een organisch verband samenhangen.¹² Dit is het eigenlijke auto-erotisme. Daarna moet er een structureel moment komen, waarbij die eenheid tot stand komt. Dit gebeurt in het narcisme, dat een moment is waarbij een beeld van het eigen lichaam gevormd wordt, en door deze imaginaire ontubbeling¹³ krijgt het individu het besef van zijn eigen identiteit. Dit beeld, waarbij de voorstelling van de eigen geslachtsorganen en van de seksuele identiteit een belangrijke rol spelen, wordt van dan af aan een innerlijke norm, waarmee het individu zal pogen samen te vallen. Hoe dit beeld precies ontstaat, wordt door Freud op dit ogenblik nog niet tot in het detail nagegaan. Wel lijkt het hem van de aanvang af duidelijk dat er een identificatieproces op het meest primitieve niveau mee gepaard gaat.

Er valt daarbij op te merken dat de periode van samenwerking met Jung ook de periode is waarin Freud de reconstructie van de infantiele seksualiteit, die hij op basis van analyses van volwassenen gemaakt had, door de directe observatie van kinderen wou verifiëren. Meer en meer wordt hij in deze periode bewust van het belang van de vaderfiguur en hij wijst erop dat men niet zomaar kan spreken van 'ouderbeelden' in het algemeen; de impact van de vaderfiguur moet structureel onderscheiden worden van de invloed die de relatie tot de moeder in het verdere leven uitoefent.¹⁴

Hier ziet Freud dan plots een link met zijn hypothese over de decompositie van het 'ik' in de schizofrenie. De vaderfiguur was wellicht zo belangrijk, omdat zij een zekere functie te vervullen had bij de totstandkoming van dit 'ik'. De theorievorming omtrent het narcisme wil dus twee rijen observatiegegevens samenbrengen: het schizofrene verval dat er ons op wijst dat de menselijke psyche uit een aanvankelijk niet gestructureerd auto-erotisme is ontstaan; de gehechtheid aan de vaderfiguur die niet vanzelfsprekend is als men de mens vanuit een louter biologisch standpunt bekijkt.

11. Brief 122 F. 'Ueber einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia', pp. 312-315.

12. Deze eerste tekst, waarin Freud de erogene zone definieert, zal hij na de breuk met Jung omwerken. Men vindt hem dus slechts in de kritische uitgaven: zie de *Standard Edition*, vol. VII, pp. 167-168.

13. Tevergeefs zochten we naar een gangbaar Nederlands woord dat het Franse *dédoubler*, dat later in het kader van Lacans denken een centraal begrip wordt, zou kunnen weergeven. De enige mogelijkheid was het gebruik van dit neologisme.

14. Het is de periode van de analyse van de 'Kleine Hans' en van de 'Rattenman', waar telkens de vaderfiguur centraal staat. Typerend is eveneens dat Jung in deze periode zijn trouw aan de freudiaanse zaak wil bewijzen door het schrijven van 'Die Bedeutung des Vaters für das Schicksal des Einzelnen', *Jahrbuch für Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen*, 1909, pp. 154-173.

In de verslagen (Minuten) van de bijeenkomsten van de Weense psychoanalytici, die iedere week in Freuds wachtkamer samenkwamen, vinden we reeds dan, eind 1909, de eerste expliciete definitie van het narcisme. Ze laat aan helderheid niets te wensen over en zal door Freuds latere publikaties bevestigd worden. In het verslag lezen we dat Freud na een interventie van Sadger, waarbij die de seksuologische term 'narcisme' even gebruikt had, de volgende bedenking maakt:

'Dit (het narcisme) is geen geïsoleerd fenomeen, maar een noodzakelijk ontwikkelingsmoment in de overgang van auto-erotisme naar objectliefde. Verliefd zijn op zichzelf (op zijn eigen geslachtsdelen) is een onmisbaar ontwikkelingsmoment. Vandaar stapt men dan over naar soortgelijke objecten. In het algemeen heeft de man twee primaire seksuele objecten, de vrouw (de moeder, de kinderjuffrouw enz.) en zijn eigen persoon; en als gevolg moet hij van beide vrij genoeg worden zonder aan een van beide te lang vast te hangen. Gewoonlijk wordt de eigen persoon vervangen door de vader, die dan echter snel in de positie van de rivaal geschoven wordt.'¹⁵

Alhoewel Freud op dit ogenblik de term 'oedipuscomplex' nog niet gebruikt, zien we hier reeds alle elementen die in de latere formulering terzake zullen voorkomen. Hier blijkt ook duidelijk dat het narcistische moment noodzakelijk is opdat dit oedipuscomplex zou kunnen plaatsgrijpen; er moet narcisme zijn, dat wil zeggen er moet een geliefkoosd beeld van het eigen ik zijn, om een eerste identificatie met de vader mogelijk te maken. Deze identificatie op narcistische basis leidt dan in een verder stadium tot de ervaring van concurrentie en rivaliteit. Dan volgt de tweede, maar nu schuldbeladen identificatie met de plaats die de vader inneemt en met het gezag dat hij representeert, wat het eigenlijke oedipuscomplex is.¹⁶ Dit alles is tot nog toe vanuit het model van de jongen gedacht. Freud is altijd erg aarzelend gebleven om de ontwikkeling van de vrouwelijke seksualiteit in detail te schetsen. We weten alleen dat hij ervoor gewaarschuwd heeft deze mannelijke ontwikkelingsgang niet simplistisch naar de vrouw toe te vertalen door een 'Elektra-complex' in te voeren.¹⁷ Voor de rest heeft hij het aan de vrouwen overgelaten om hun eigen seksualiteit ter sprake te brengen - wat ze binnen de psychoanalytische verenigingen voortreffelijk gedaan hebben.

Op het ogenblik dat hij het begrip 'narcisme' invoert, is Freud overigens bezig nog andere fenomenen buiten de neurose en de psychose met zijn psychoanalytische methode te confronteren. Er is de religie, waarvan de waarde door Jung verdedigd werd, en die door hun Amerikaanse gastheren nog eens extra beklemtoond was op hun gemeenschappelijke reis naar de Clark University in september 1909. Er is ook de homoseksualiteit, die men, al was het onder latente of verdrongen vorm, in ieders innerlijk kon terugvinden. Al deze elementen vinden we samen in de eerste gepubliceerde tekst waarin de term 'narcisme' onder Freuds pen verschijnt: de 'Leonardo'.¹⁸ De tekst werd geschreven in de winter 1909-1910, en gaat hoofdzakelijk over

15. H. Nunberg en E. Federn, *Minutes of the Vienna Psychoanalytical Society*, vol. II, New York 1967, pp. 312-313.

16. De moeite die Freud neemt om dit heel precies met een klinisch geval te illustreren, valt duidelijk op in de analyse van de 'Wolvenman'. De klassieke formulering vindt men b.v. in 'Massenpsychologie und Ich-Analyse', *Ges. Werke* XIII, pp. 115-121.

17. Zie b.v. 'Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität', *Ges. Werke* XII, p. 281: 'Ich sehe in der Einführung des Terminus 'Electrakomplex' keinen Fortschritt oder Vorteil und mochte denselben nicht befürworten'.

18. S. Freud, 'Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci', *Ges. Werke* VIII, pp. 127-211.

de wijze waarop Leonardo da Vinci zijn homoseksualiteit wist te sublimeren in zijn artistieke creativiteit. In enkele weliswaar nog niet erg uitgewerkte bedenkingen maakt Freud terloopse hypothesen over de band tussen narcisme en homoseksualiteit, narcisme en mogelijkheid tot sublimatie, en dan narcisme en religie.¹⁹ Wat dit laatste betreft krijgen wij voor het eerst de hypothese te horen dat de religie ontstaat uit het onuitroeibare heimwee in ieder mensenhart naar beschermende ouders. Uit een brief aan Jung uit dezelfde periode²⁰ weten we dat hij deze verklaring zelf bestempelde als 'erg banaal; overigens een afleiding uit de zelfbehoudsdrift, en niet uit de seksuele drift'. En inderdaad, na de breuk met Jung zal hij in 1914 in *Totem und Tabu* de religie vanuit de seksualiteit pogen te verklaren - wat hem niet zal beletten in *Die Zukunft einer Illusion* in 1927 de eerste hypothese weer op te nemen.²¹

Na de 'Leonardo' komt de problematiek rond het narcisme nagenoeg in iedere publikatie van Freud terug. In de tweede uitgave van de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* uit 1910 wordt het begrip ingevoegd, en wordt de tekst overigens ook aangevuld met enkele interessante voetnoten betreffende de homoseksualiteit.²² In de Schreber-analyse die in augustus 1911 verschijnt,²³ neemt het begrip een centrale plaats in, trouwens opnieuw vergezeld van de religie en van de homoseksualiteit: Schreber was ervan overtuigd dat hij uitverkoren was om op het einde der tijden met God te huwen. In de analyse van de 'Wolvenman',²⁴ die weliswaar pas in 1918 zou verschijnen maar van februari 1910 tot juni 1914 heeft plaatsgegrepen, vinden we de drie thema's nogmaals verenigd, namelijk wanneer de wolvenman zijn tot masochisme en homoseksualiteit omslaande liefde tot zijn vader weet te kanaliseren in een speciale devotie voor de gekruisigde Christus.

De publicatie van *Zur Einführung des Narzissmus* in 1914 is dus eerder het besluit van een periode in Freuds denkwerk dan een begin. Het is een voorlopige synthese die geschreven wordt op het ogenblik dat zowel Bleuler als Jung de psychoanalytische vereniging vaarwel zeggen en hun eigen conclusies uit het onderzoek van de schizofrenie in publikaties neerleggen. Voor Jung is dit *Wandlungen und Symbole der Libido*, waar de 'introversie' het sleutelbegrip wordt om de schizofrene breuk met de realiteit te verklaren;²⁵ voor Bleuler wordt het zijn *Dementia Praecox oder Gruppe der Schizophrenien*, dat het klassieke handboek wordt, waarin de term 'schizofrenie', die we in onze tekst voor de duidelijkheid anachronistisch gebruikt hebben, in het psychiatrische vocabularium ingevoerd wordt en waar men de desinvestering van het object onder de naam 'autisme' terugvindt.²⁶

19. *Ibid.*, pp. 168-172 over homoseksualiteit; pp. 195-196 over de religie.

20. Brief 171 F.

21. S. Freud, *Die Zukunft einer Illusion*, *Ges. Werke* XIV, pp. 323-380.

22. Zie vooral op pp. 44-45 van de uitgave in de *Ges. Werke* V.

23. S. Freud, 'Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides)', *Ges. Werke* VIII, pp. 239-320.

24. S. Freud, 'Aus der Geschichte einer infantilen Neurose', *Ges. Werke* XII, pp. 27-157.

25. C.G. Jung, *Wandlungen und Symbole der Libido. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens*, Wien 1925 (2de ed.). Dit is de onveranderde heruitgave in boekvorm van de oorspronkelijke tekst, die in het *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* 1911, pp. 120-227, en 1912, pp. 162-464 was verschenen. In de *Ges. Werke* vindt men de tekst in een later zodanig bewerkte vorm, dat de oorspronkelijke bedoeling van het werk niet te herkennen valt.

26. E. Bleuler, *Dementia Praecox oder Gruppe der Schizophrenien*, in: G. Aschaffenburg (red.), *Handbuch der Psychiatrie*, Leipzig, 1911.

Nieuw is wel het feit dat *Zur Einführung des Narzissmus* de rij metapsychologische geschriften uit Freuds oeuvre aankondigt, dat wil zeggen de geschriften die naar dieperliggende, niet direct-observeerbare psychische structuren peilen. Alhoewel *Zur Einführung des Narzissmus* nog niet tot de klassieke als dusdanig onderkende metapsychologische geschriften behoort, zien wij hier al hoe Freud naar ruimere verbanden zoekt. Naast de schizofrenie worden nu ook de hypochondrie, de psychologie van het liefdeleven, de homoseksualiteit en een verdere reflectie op het fenomeen van de verdringing bij de affirmatie betrokken, dat het narcisme een noodzakelijk moment is in de ontwikkeling van ieders innerlijk.

Twee elementen zijn voor onze reflectie in het bijzonder belangrijk: *vooreerst* het onderscheid tussen het primaire en het secundaire narcisme. Het primaire narcisme is het eerste narcistische moment, dat het ontstaan geeft aan het individu als een eenheid dat zichzelf als één en afgescheiden van het andere beleeft. De term verwijst naar een reconstructie van het psychische leven, zoals men zich die kan voorstellen vanuit de deconstruerende ervaring die de psychoanalytische praktijk is. Het secundaire narcisme is wat in eerste instantie door Freud geobserveerd werd, namelijk bij het verdedigingsmechanisme waarbij een subject de gehechtheid aan het andere dan hemzelf verbreekt en zijn 'libidineuze investeringen' in het eigen ik terugtrekt. Dit proces wordt vaak gevisualiseerd in het klassieke beeld van de amoëbe die haar pseudopodiën uitstrekt of van de hydraulische machine die een quantum energie vanuit het centrale reservoir naar buiten stuwt, maar dit weer onder druk in het inwendige kan opslaan.

Naast dit onderscheid tussen het primaire en het secundaire narcisme is er dan *ten tweede* het feit dat Freud in het narcisme de motor ziet van de verdringing. Om preciezer te zijn: het narcisme geeft samen met de daaropvolgende identificatie, die dit narcisme verder invult en precieseert, het ontstaan van het 'Ik-ideaal' (Ich-Ideal). De liefde tot het eigen lichaam wordt op een ideaalbeeld van 'zichzelf' verschoven en in dit 'beeld van wat ik wil zijn' wordt de narcistische liefde geïnvesteerd. Het feit dat dit ideaal zo dierbaar is, brengt het subject ertoe allerlei driftmatige impulsen te verdringen die aan dit ideaal afbreuk zouden kunnen doen. Het feit dat dit ideaal van het ik een directe afstammeling is van de liefde tot het eigen geseksueerde lichaam, maakt het ook aanneembaar dat het vooral de seksuele impulsen zijn, die met dit beeld onvereenigbaar zijn, die verdrongen worden.

Het is duidelijk dat Freud in zijn metapsychologische geschriften verder op de thematiek van het narcisme wou ingaan. Zoals men weet slaagde Freud er niet in deze metapsychologische synthese af te werken, of althans hij liet slechts enkele van de geplande en wellicht geredigeerde teksten in druk gaan. Uit wat gepubliceerd werd, weten wij dat hij aan het narcistische moment een centrale rol toekende bij het ontstaan van het haatgevoelen (Freud wou dit niet op een primaire agressiedrift laten teruggaan), en dat hij er eveneens de sleutel in zocht om te begrijpen in welke gevallen er verdringing dan wel sublimatie zou plaatsgrijpen. Ook in verband met de projectie wou hij het te pas brengen.

Kort nadien kwam Freud echter steeds sterker tot de overtuiging dat er naast de libido ook een doodsdrijf in de psyche aanwezig was. De idee was niet nieuw. Jung (vooral) had ze voorheen geopperd.²⁷ Wat Freud ertoe noopte ze op te nemen was op de eerste plaats de traumatische neurosen die uit het oorlogsgebeuren 1914-1918 resulteerden. Vaak konden de soldaten de vreselijke belevenissen die ze aan het front hadden meegemaakt niet uit hun beleving bannen, wat toch inging tegen het lustprincipe dat Freud had gepostuleerd als

27. Zowel in de briefwisseling tussen Freud en Jung als in *Wandlungen und Symbole der Libido* alludeert Jung erop. Uitvoerig komt het thema aan bod in een artikel dat Sabina Spielrein, geïnspireerd door Jung, schreef: 'Die Destruktion als Ursache des Werdens', *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, 1912, pp. 465-503.

fundamenteel regulatief principe van de psyche. Ook het feit dat bepaalde symptomen ondanks diepgaande analyse erg resistent konden zijn en men dus blijkbaar voor zoiets als een herhalingsdwang stond, deden besluiten dat er toch nog iets moest liggen 'Jenseits des Lustprinzips'.²⁸

Deze doodsdrijf mag opnieuw niet primair begrepen worden als een agressiedrijf. Het gaat oorspronkelijk helemaal niet om de drang om een ander te doden, maar wel om de drang om zelf dood te gaan. Freud zoekt op het terrein van het psychische een principe dat equivalent zou zijn met de entropie op het terrein van het fysische, en in plaats van 'doodsdrijf' spreekt hij ook van 'nirwana-principe'. Deze invoering van de doodsdrijf bracht Freud opnieuw tot een herdefiniëren van zijn belangrijkste concepten en in 1923 verschijnt *Das Ich und das Es*, waarin de termen 'Ich', 'Es' en 'Über-Ich' ingevoerd worden.

Met *Das Ich und das Es* staan we dus op het eind van een heel lange evolutie en het is helaas deze tekst waarmee dikwijls begonnen wordt (of tenminste met de drie termen die daar gebruikt worden) om met Freuds denken kennis te maken. Al te vaak komt er dan een simplistisch schema uit de bus waarbij het 'Es' een welomschreven driftmatig patrimonium zou zijn, dat als het ware bij voorbaat zijn objecten zou kennen, het 'Über-Ich' (meestal vanuit de veramerikaniseerde vertaling super-ego genoemd) het geheel van de verinnerlijkte gebods- en verbodsbepalingen die de cultuur ons via onze ouders oplegt, het 'ik' (vanuit dezelfde vertaling gesubstantiveerd tot 'het ego') een diplomatische onderhandelaar tussen beide. In deze simplificering is de problematiek van het narcisme verdwenen... of als men er nog over spreekt, dan is het door buiten iedere context om naar de tekst *Zur Einführung des Narzissmus* uit 1914 te grijpen, vermits dit 'ook nog' een stuk freudiaanse theorie is. Maar de hoofdaandacht gaat naar 'es, ego, super-ego', de drie ingrediënten van het menszijn, waarvan men, zoals van een cocktail, slechts nog over de verhoudingen debatteert...

Bij nauwlettende lectuur van die moeilijke tekst gaat het echter duidelijk om iets anders. In *Das Ich und das Es* wordt het begrip 'Über-Ich' ingevoerd als synoniem van 'Ich-Ideal' (ideaal van het ik), en de termen worden door elkaar gebruikt. Er wordt gesteld dat het Über-Ich of Ich-Ideal een onderdeel is van het 'ik', wat verklaart dat de titel van het artikel over een tweedeling in 'das Ich' en 'das Es' spreekt en niet over een driedeling in 'Es, Ich en Über-Ich'. Freud begint overigens zijn uiteenzetting over het Über-Ich of Ich-Ideal met te herinneren aan *Zur Einführung des Narzissmus* en hij preciseert dat het Über-Ich of Ich-Ideal uit een identificatie ontstaat en daarom tegenover het ik als vertegenwoordiger van het Es kan optreden. Het Über-Ich giet dus de ongedifferentieerde driftmatige wensen in een concrete vorm. Door ze te concretiseren maakt het de realisatie van de drift mogelijk (en dus niet: onmogelijk). Met deze stelling, dat het Über-Ich de vertegenwoordiger is van het Es, staan wij ver van de wijze waarop het freudiaanse denken zo vaak gepopulariseerd wordt! Wij vinden in *Das Ich und das Es* alle aspecten van de complexe problematiek betreffende het narcisme terug.²⁹ Wel is het zo

28. Titel van het artikel uit 1920 waarin Freud de doodsdrijf invoert.

29. Uit *Das Ich und das Es* (*Ges. Werke XIII*) citeren we twee passages die terzake overduidelijk zijn, maar recht ingaan tegen de wijze waarop het freudiaanse denken vaak voorgesteld wordt:

- Vooreerst is het Über-Ich of Ich-Ideal een onderdeel van het Ich: Freud wil terzake in de tekst niets innoveren, maar nagaan waarom een deel van het ik zich op een onbewuste wijze kan laten gelden: 'Die Motive, die uns bewogen haben, eine Stufe im Ich anzunehmen, eine Differenzierung innerhalb des Ichs, die Ich-Ideal oder Über-Ich zu nennen ist, sind an anderen Orten auseinandergesetzt worden (*Zur Einführung des Narzissmus, Massenpsychologie und Ich-Analyse*). Sie bestehen zu Recht. Das dieses Stück des Ichs eine weniger feste Beziehung zum Bewusstsein hat, ist die Neuheit, die nach Erklärung verlangt' (p. 256).

dat Freuds aandacht nu hoofdzakelijk naar de vraag gaat waarom dit Über-Ich of Ich-Ideal, dat toch een stuk van het ik is, aan de controle van het bewustzijn kan ontsnappen en zich op zo een tirannieke wijze tegen de rest van het ik kan keren, dat het een vertegenwoordiger wordt van de zelfvernietigingsdrang.

In de ban van de vader: de Franse psychoanalyse en J. Lacan

Ich, Es en Über-Ich waren dus allesbehalve bedoeld om de elementen van een driedelige catechismusformule te worden die de psychoanalytische visie omtrent de basiselementen van de psyche zou vertolken. Vanuit de Franse hoek werd er echter aan de IPA (International Psychoanalytical Association) verweten dat dit wel het geval werd. De Engelse vertaling van Freuds 'Wo es war, soll ich werden' in 'Where the id was, there the ego shall be' werd als exemplarisch gezien van de wending die de psychoanalyse er nam. Men cultiveerde de illusie dat het ego een welomschreven, vaste eenheid was, wat ertoe leidde dat men overdrachtsverhoudingen ging manipuleren. Onder het alibi van de opvoeding van een zogeheten sterk ego verwerd de psychoanalyse tot een ethisch onaanvaardbare aanpassingspsychologie - aldus de Franse verwijten.³⁰

Het ego leek in de schoot van de IPA inderdaad meer en meer een vanzelfsprekend gegeven. Sigmund Freuds dochter Anna had de weg geopend met haar boekje *Das Ich und die Abwehrmechanismen*.³¹ Hartmann had vervolgens de trend versterkt door een vaste, conflictvrije kern in ieders ego te postuleren; het zou dankzij het bondgenootschap van deze egokern zijn dat de analyticus de kuur kon leiden.³² Als doel van een analyse werd trouwens het tot stand brengen van een sterk ego gesteld, wat dan wel moest gebeuren via een identificatie met de analist. De tegenspraak tussen deze beide laatste affirmaties bleef meestal onopgemerkt.

Naast de ruzies op persoonlijk en organisatorisch vlak was dit het theoretische debat dat de divergentie tussen het grootste gedeelte van de Franse analytici en de 'orthodoxe' IPA tot op heden blijft voeden. Onder het motto 'terug naar Freud' werd men in Frankrijk vooral attent op de fundamentele relativiteit en de aliënatie die er in iedere ik-bevestiging noodgedwongen steekt, wat overigens blijkt uit de nood aan identificatie die de analyse steeds opnieuw aan de oppervlakte brengt.

Lacan, die de psychose als onderwerp van zijn doctorproefschrift had genomen, kwam op het probleem van het narcisme terug via dezelfde logica die Freud er voorheen toe geleid had. Lacans eerste studies gaan er uitdrukkelijk over: hij beschrijft het spiegelstadium, het

- Ten tweede is het Über-Ich of Ich-Ideal een in vorm zetten van het Es: 'Die Abkunft von den ersten Objektbesetzungen des Es, also vom Oedipus-komplex, bedeutet aber für das Über-Ich noch mehr. Sie bringt es, wie wir bereits ausgeführt haben, in Beziehung zu den phylogenetischen Erwerbungen des Es und macht es zur Reinkarnation früherer Ichbildungen, die ihre Niederschläge im Es hinterlassen haben. Somit steht das Über-Ich dem Es dauernd nahe und kann dem Ich gegenüber dessen Vertretung führen. Es taucht tief ins Es ein, ist dafür entfernter vom Bewusstsein als das Ich' (p. 278).&

30. J. Lacan, 'Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse' en 'La chose freudienne: Sens du retour à Freud en psychanalyse', in: *Ecrits*, Parijs 1966, pp. 237-332 en 401-436. Voor de commentaar van Freuds 'Wo es war, soll ich werden' zie vooral pp. 417 e.v.

31. Anna Freud, *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, Londen, 1946.

32. H. Hartmann, 'Comments on the Psychoanalytic Theory of the Ego', in: *Essays on Ego Psychology*, New York, 1964, pp. 113-141.

moment waarop het opgroeiende kind zichzelf in het spiegelbeeld herkent en hoe daar een eerste ontubbeling plaatsvindt. Van dan af zal de mens blijvend achter het beeld van zichzelf aanhollen in de vergeefse poging om er ooit definitief mee samen te vallen.³³ Verder stelt Lacan de fantasmen over het uiteenvallen van het lichaam in het licht: de angst voor desintegratie gaat als diepere laag achter het narcisme schuil, en vormt de inhoud van de meest primitieve agressieve fantasmen.³⁴

In Lacans verder werk gaat alle aandacht dan verder naar het belang van de vaderfiguur. Men herinnert zich hoe Freud had gesteld dat de liefde tot het beeld van het eigen geseksueerde lichaam de springplank was voor de identificatie met deze vaderfiguur, wat dan naar het oedipuscomplex leidt waar de rivaliteit, die daar ontstaat, een oplossing krijgt door een tweede, maar nu schuldbeladen identificatie. Lacan zal dieper ingaan op deze twee identificatiemomenten en erop wijzen dat ze structureel van elkaar verschillen. De eerste identificatie speelt zich af op het vlak van de beeldvorming, die je de 'imaginaire orde' kan noemen. Het kind creëert zich een quasi volmaakt ideaalbeeld van zichzelf, in correspondentie met een als almachtig en volmaakt ingebeelde vader. In het castratiecomplex volgt dan de ervaring dat zo'n ideaal van almacht niet bestaat; de vader is niet volmaakt en hij is maar één vader tussen velen; de seksuele bepaaldheid is beperkt tot één geslacht, en ook op dit stuk is men één tussen velen. Men wordt dus gedwongen bepaalde wensen uit te sluiten. Dit gedwongen verzaken aan de imaginaire orde met haar onbegrensde mogelijkheden maakt het oedipuscomplex mogelijk, waarbij het individu toetreedt tot de 'symbolische orde': de bevrediging wordt niet langer gezocht in het samenvallen met een beeld, maar in het nastreven van bepaalde objecten, die hun waarde putten uit het feit dat ze gestructureerde intersubjectieve verhoudingen uitdrukken.³⁵

Het is hier niet de bedoeling Lacans denken verder uit te pluizen. Het begrip 'symbolische orde' is zo ongewoon, dat een poging om het in enkele regels kort te schetsen alleen tot misverstand kan leiden. Overigens zou dit vereisen dat we dieper ingingen op het typische van het schizofrene taalgebruik, de hypothesen die in aansluiting met de linguïstiek gemaakt worden over de fundamentele rol van de taalstructuur, als middel dat het subject in staat stelt afstand te nemen van onmiddellijke behoeften om vanuit het standpunt van een ander vragen te kunnen stellen over zijn eigen identiteit. Voor onze problematiek is de centrale idee dat de vaderfiguur een centrale functie heeft bij het doorbreken van het narcisme. De identificaties die dit toelaat, maken het mogelijk dat er een afstandsname komt van de moeder, die als een directe bron van bevrediging ervaren wordt, en met wie het kind zich kan voorstellen in een fusionele eenheid te blijven leven, zolang de confrontatie met de vaderfiguur het niet dwingt zichzelf als een afgescheiden, beperkt maar dan ook autonoom wezen te accepteren. De orthodoxe psychoanalyse van de IPA zal ook wel dat soort dingen zeggen, maar dan in heel algemene bewoordingen waarbij het 'realiteitsprincipe' zal gesteld worden tegen de fusionele band met de moeder. Het accent op de structurerende invloed van de vaderfiguur, tenminste als hij niet op imaginaire wijze gevat wordt, maar als representant van de orde van de cultuur, brengt hier dan toch belangrijke preciseringen aan.³⁶

33. J. Lacan, 'Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je', in: *Ecrits*, pp. 93-100.

34. J. Lacan, 'L'agressivité en psychanalyse', in: *Ecrits*, pp. 101-124.

35. Voor meer informatie zie A. Mooij, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*, Meppel, 1975.

36. Enkele belangrijke publicaties over de problematiek van het ik en het narcisme uit de Franse hoek: A. Vergote, 'Le sujet en psychanalyse', *Recherches et Débats*, themanummer 'Problèmes de Psychanalyse', nr. 78, 1979; J. Laplanche, 'Le moi et le narcissisme', in: *Vie et mort en psychanalyse*, Parijs, 1970, pp. 105-132; G. Rosolato, 'Le narcissisme', *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, nr. 13 (1976), pp. 7-36.

In de ban van de moeder: de orthodoxe psychoanalyse van de IPA

Ook in de orthodoxe psychoanalyse van de IPA in het Engelse taalgebied zal men terugkeren tot de problematiek van het narcisme, en wel in formuleringen die tot een dialoog zouden kunnen nopen met het Franse denken dat zich in het spoor van J. Lacan ontwikkeld heeft. Alleen - en eigenlijk is dit verrassend - blijft men er bij de moederimago's. De problematiek betreffende een specifieke functie van de vaderfiguur blijft er onaangeroerd.

Het narcisme komt als concept weer in het aandachtsveld van de IPA via een herdefinitie ervan door Hartmann, die het begrip 'zelf' invoert. Hartmann wijst erop dat men alle specificiteit van het begrip 'narcisme' verloren heeft laten gaan door het te gebruiken voor iedere vorm van terugtrekking van de libido uit de uiterlijke realiteit en een investering ervan in het ik. Op die wijze kan men zowel van 'narcisme' spreken bij iemand die hyperactief of assertief is, want hij heeft 'ik-functies' geïnvesteerd, als bij iemand die alleen geïnteresseerd is in zijn eigen lichamelijke verschijning. Om die vaagheid uit de weg te ruimen voert Hartmann vooreerst het begrip 'zelf' in: het zelf is het beeld dat het ik van zichzelf heeft in zijn reële of ingebeeld interacties met de voor hem belangrijke andere mensen. De term 'narcisme' wil Hartmann vervolgens strikt gereserveerd zien voor de investering van het zelf, met uitsluiting van de investering van andere ik-functies.³⁷

Wie gewoon is vanuit Freuds eerdere werken te denken, kan bij de invoering van dit begrip 'zelf' niet nalaten op te merken dat die op treffende wijze illustreert hoezeer men de voorgeschiedenis van het begrip 'Über-Ich' vergeten was, want dit begrip 'zelf' herinnert toch merkwaardig veel aan het 'ideaal van het ik'. Eerder dan een nieuw begrip in te voeren had men misschien beter opnieuw de oudere Freud-teksten ter hand genomen. Anderzijds heeft de invoering van de term 'zelf' dan toch in het Engelse taalgebied een aantal erg interessante studies over de narcistische problematiek gestimuleerd.

Een eerste rij bevindingen kwam uit de psychoanalytische observatie van heel kleine kinderen. Met name M. Klein (ook al was ze niet zo 'orthodox'), R.A. Spitz en D.W. Winnicott waren erg attent op de wijze waarop het kind zich aanvankelijk als een deel van het moederlichaam beleeft (de fusionele eenheid) om zich dan stilaan aan de voorstelling van een eigen, separaat zelf toe te vertrouwen. Opdat dit zou gebeuren was er enerzijds voldoende moederliefde nodig: dit bleek uit Spitz' observaties over het hospitalisme: kinderen die onvoldoende geknuffeld werden, liepen een achterstand in hun ontwikkeling op, wat geconfirmeerd werd door de experimenten met rhesus-ape die men met een 'moeder' van ijzerdraad liet opgroeien.³⁸ Anderzijds moest er echter ook weer voldoende stimulans zijn opdat het kind die fusionele eenheid zou opgeven. Buiten Winnicott's studies over het belang van transitionele objecten bleef men op dit punt echter vaak bij de affirmatie dat er een ideale balans moest nagestreefd worden tussen bevrediging en frustratie.³⁹ Een tweede rij observaties kwam dan uit het onderzoek van de prille jeugd van schizofrenen. Hier was het interessantste de beschrijving van de 'double bind' die volgens G. Bateson de relatie tussen moeder en kind kan

37. H. Hartmann, *Essays on Ego Psychology*, pp. 126-134.

38. R.A. Spitz, *The First Year of Life. A Psychoanalytical Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*, New York, 1965.

39. D.W. Winnicott, *Playing and Reality*, Londen, 1971.

tekenen: de moeder stelt aan het kind contradictorische eisen en weigert aldus aan het kind een zelfbeeld aan te bieden waarmee het zijn eerste identiteit zou kunnen opbouwen.⁴⁰

Er komt een verdere ontwikkeling in de interesse voor de problematiek van het narcisme op het ogenblik dat men steeds meer oog krijgt voor een groep patiënten, die men tot dan toe weinig had opgemerkt: de narcistische persoonlijkheidsstructuren. Tot dan toe had men nl. ofwel het narcisme bestudeerd omdat het een belangrijke ontwikkelingsfase was die ieder kind moest doormaken, of omdat het tot de kern behoorde van het schizofrene verdedigingsproces. Nu kreeg men meer en meer patiënten over de vloer (of moet men zeggen dat men de eigenheid van de klacht beter onderkende?) bij wie de centrale problematiek als narcistisch bestempeld kon worden, zonder dat men ze bij de schizofrenen kon rekenen. Ze hadden soms wel iets van de schizofrenen - men noemde ze dan 'borderline' - maar lang niet altijd: vaak waren ze uitstekend geïntegreerd in onze maatschappij. Maar ondanks het feit dat ze hun sociale rol opmerkelijk gemakkelijk vervulden, hadden ze vage klachten over depressieve stemmingen en over hun onvermogen om méér dan oppervlakkige contacten te leggen; zij voelden zich niet in staat om stabiele affectieve bindingen aan te gaan en ze waren overbezorgd over hun lichaam. Ze vielen niet in de categorieën van de klassieke neurotici, die oudere analytici gewoon waren in hun consultatiekamers aan te treffen en bij wie het probleem in innerlijke conflicten bestond, die veroorzaakt werden door de onbewuste verbiedende instantie in het Über-Ich.

Het zijn vooral O. Kernberg en H. Kohut die deze typische narcistische pathologie hebben beschreven en die de stelling verdedigd hebben dat, in tegenstelling tot een echte schizofrenie, hier wel hulp kon geboden worden door een psychoanalyse.⁴¹ Kohut beschreef de wijze waarop zich dan een heel specifieke vorm van overdracht ontwikkelt die hij de 'idealiserende overdracht' noemde en de activering van het 'grandioze zelf'. Precies omdat deze patiënten een zo kwetsbaar zelfgevoel hadden, was het erg belangrijk ze toe te laten dat ze de analyticus zouden idealiseren, om op die wijze ook hun eigen ik aan die geïdealiseerde analyticus te kunnen optrekken. Ook mocht men niet schrikken en niet al te snel ingrijpen door correctief op de werkelijkheid te wijzen,⁴² als de patiënt op irreële wijze grootheidsfantasieën ging ontwikkelen of in een 'spiegeloverdracht' de analist ging gebruiken om zich als door een spiegel te laten bewonderen.

Met de aandacht voor het eigen statuut van deze narcistische stoornissen rees natuurlijk de vraag: gaat het hier om iets dat altijd reeds bestaan heeft, maar dat we over het hoofd gezien hebben? Of hebben we hier te maken met een fenomeen dat het gevolg is van verschuivingen in onze cultuur?

Een narcistische cultuur?

Dat de psychoanalytici steeds minder hun klassieke neurotische patiënten ontmoeten en dat hen steeds meer om hulp wordt gevraagd bij problemen van narcistische aard is volgens Chr. Lasch het rechtstreekse gevolg van mutaties binnen onze cultuur. Het feit dat zijn erg boeiend boek *De*

40. G. Bateson, 'Towards a Theory of Schizophrenia', *Behavioral Science*, 1956, pp. 251-264.

41. O. Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, New York, 1975. H. Kohut, *The Analysis of the Self. A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders*, New York, 1971.

42. Bij deze gelegenheid valt het een analyticus op, als hij gevormd werd in de geest van de Franse psychoanalyse, hoezeer de collega's uit de IPA directief zouden kunnen optreden bij hun andere patiënten.

cultuur van het narcisme zo'n bestseller is geworden, wijst erop dat zijn beschrijvingen ruim herkend werden. Er is blijkbaar iets voor te zeggen dat de bevrijde, vlotte persoonlijkheid, die zagezegd bewust is van zijn innerlijke problemen maar ze met de glimlach als een deel van zichzelf heeft leren accepteren, die zonder problemen allerlei seksuele contacten legt, maar die doodsbang is voor een diepgaande relatie, die niet kan treuren bij een verlies en zich daarom ook niet hecht, die het ouder worden en de dood onmogelijk kan accepteren... precies het product is van onze tijdgeest. Zou onze cultuur het narcisme in de hand werken?

Uit het voorgaande mag echter voldoende gebleken zijn dat de term 'narcisme' binnen de psychoanalyse een allesbehalve simpele theorie dekt en dat het begrip dus niet zomaar klaar ligt om met een glasheldere tekening de innerlijke structuur van onze maatschappelijke problematiek voor ogen te toveren. Chr. Lasch zelf is zich hiervan overigens erg goed bewust en men kan hem slechts bijtreden als hij ervoor waarschuwt, sociologische verschijnselen niet zonder meer met psychologische categorieën te lijf te gaan. De groep is meer dan de som van de individuen en groepsfenomenen hebben hun eigen wetmatigheden. Dat er anderzijds ook weer geen radicale kloof bestaat tussen sociologie en psychologie, en dat men aan de innerlijke psyche van een individu voor een deel kan aflezen wat er in de maatschappij gebeurt, hiermee zijn we het met hem ook ten volle eens.⁴³ Het psychoanalytische begrip 'narcisme' kan in principe best een bruikbaar instrument zijn om bij een sociologische of cultuurfilosofische reflectie de blik te scherpen voor een aantal onderscheidingen, waar men anders wellicht achteloos aan voorbij zou gaan.

Aan deze eerste waarschuwing zouden wij een tweede willen toevoegen, die uit de analytische praktijk komt. Steeds opnieuw moet men er weerstand bieden tegen het simplistische beeld dat een stoornis verholpen kan worden door gewoon te regresseren tot het punt waar het met de ontwikkelingsgang fout is gelopen en daar dan een tekort aan te vullen, waarna de ontwikkelingsgang dan voor de tweede, goede, keer kan worden doorlopen. Als men in de psychoanalyse over 'regressie' spreekt, dan is het niet met de voorstelling voor ogen van een treintje waar in een station een wagon te weinig werd aangehaakt, wat tot gevolg heeft dat men na een stuk weg te hebben afgelegd, naar dit stationnetje moet terugkeren, het ontbrekende gaan opladen om dan de route opnieuw aan te vatten. Ook als er een fixatie heeft plaatsgegrepen in het verleden, blijft het de huidige patiënt met zijn huidige persoonlijkheid die dit verleden moet ophalen. Het feit dat er aan dit verleden infantiele wensen zijn blijven vasthangen, betekent niet dat de oplossing erin bestaat opnieuw kind te worden. Is het nodig aan de moeder te herinneren die plots beseft dat ze haar zestienjarige zoon zoveel tekort heeft gedaan en die dit nu zo snel mogelijk wil inhalen door hem met liefde te overladen? Dit 'herstel' zal de jongen zelden op de snelste wijze naar de volwassenheid brengen. Op dezelfde wijze moet men beseffen dat, indien psychoanalytische begrippen kunnen bijdragen om op een meer precieze manier een diagnose te stellen omtrent wat er in onze samenleving aan de hand is, wij daarom nog niet over de voor de hand liggende therapeutische sleutel beschikken om de 'tekorten' aan te vullen. Een therapie is nooit een simpele weg terug.

Deze twee waarschuwingen leken nodig om de juiste draagkracht te onderstrepen van de hieropvolgende suggesties, betreffende de wijze waarop de psychoanalytische theorie omtrent het narcisme onze blik kan scherpen als we proberen te snappen wat de ego-toer in onze maatschappij precies betekent.

43. Chr. Lasch, *The Culture of Narcissism*, pp. 33-36; Ned. vert. pp. 60-62.

1. *Het narcisme is een structuurmoment van het ik; het ik is een ruimer begrip; 'ego-toer' en 'narcisme' vallen niet noodzakelijk samen.*

Het is wellicht niet overbodig nogmaals te herinneren aan Freuds basisstelling, dat het narcisme een structuurmoment is van het ik; het geeft het ontstaan aan het 'ideaal van het ik', dat van dan af aan een deel is van het zich als ruimere totaliteit ontwikkelende 'ik'. We zagen hoe dat vervagen van dit inzicht binnen de IPA Hartmann ertoe noopte het begrip 'zelf' in te voeren, opdat men toch 'narcisme' en 'liefde voor het eigen ik' niet zomaar zou gelijkstellen. Dit onderscheid blijft vanuit psychoanalytisch standpunt erg belangrijk, opdat de term 'cultuur van het ego' geen vergaarbak zou worden van zo disparate dingen, dat hij misschien nog voor het moraliseren, maar niet langer voor het nadenken bruikbaar is. Kan men namelijk diegene die van de assertiviteitstraining zijn levensideaal heeft gemaakt op één lijn plaatsen met diegene die in een disco-tent op zijn eentje voor de spiegel staat te dansen? Beiden kunnen wel geplaatst worden bij de aanbidders van het ego, maar dit 'ego' ligt in beide gevallen toch wel zo anders, dat je je moet afvragen of de problematiek wel dezelfde is. Chr. Lasch is terzake erg precies als hij spreekt over 'de cultuur van het narcisme' en hierbij het probleem niet laat uitdijen tot 'de cultuur van het ego'. Men kan namelijk op verschillende manieren 'ik' zeggen en dit heeft andere gevolgen, zowel voor de betrokkene zelf als voor zijn omgeving. Het is daarom belangrijk de narcistische problematiek goed te onderscheiden van de zelfbevestiging. Met slagzinnen in de trant dat 'we toch allemaal zo vreselijk vastzitten aan ons ego' en dat 'het subjectief gevoel van welbehagen toch niet het laatste criterium is om te weten of je goed leeft' kan men namelijk precies tegengestelde richtingen op.

Onder een 'voldoend zelfgevoel' of 'gezonde zelfbevestiging' kan men het beeld voor ogen hebben van iemand die zijn innerlijke onzekerheden is te boven gekomen; die zich niet door anderen schuldgevoelens laat inprenten (wat niet hetzelfde is als immuun te zijn voor schuldgevoelens); die in staat is kritisch na te denken en bezorgd te zijn voor anderen zonder ze te domineren; die van het leven kan genieten en die voldoende rustig zijn eigen identiteit beleeft, om niet bang te worden als het erop aan komt een situatie vanuit het standpunt van een ander te bekijken.... Dan hebben we het beeld voor ogen van een goed functionerend 'ik', waarvan we slechts kunnen hopen dat er zoveel mogelijk zouden zijn, zowel ten voordele van het individu als van onze maatschappij in haar geheel. Dit betekent natuurlijk niet dat zo iemand automatisch op de meest vriendelijke en sociaalbewuste wijze zal gaan leven. Hij kan zijn mogelijkheden in dienst van zijn eigen voordeel stellen. Dit is daarom nog geen narcisme. We hebben dan te maken met 'egoïsme', zoals men dat vroeger noemde, en vanuit een bekommernis voor een precieze terminologie is deze term nog zo kwaad niet. Hij klinkt natuurlijk erg moraliserend en dit is wellicht de reden dat men steeds meer voor iedere vorm van zelfbetrokkenheid over 'narcisme' gaat spreken. Het gevolg hiervan is echter dat deze vraag toegedekt wordt: hoe komt het dat in een maatschappij, waar men terecht naar de ontwikkeling van een goed 'ik' heeft gestreefd, precies die vormen van pathologie optreden die men narcistisch kan noemen, nl. waarbij een bepaald element van het ik de totale ontplooiing van het ik in de weg staat, en dit zowel in het nadeel van de betrokkene zelf als van de maatschappij.

Deze vraag wordt door een onnauwkeurige terminologie platgewalst wanneer je het 'narcisme' in onze maatschappij moraliserend gaat aanklagen en hierbij op het feit wijst 'dat kinderen die vroeger eenzelfde kamer deelden, nu een heus studiootje hebben, met eigen stereoketen, eigen sofa's, eigen platen en dat ze verder alles willen doen vanuit eigen beslissingen'. Misschien is dit allemaal verkeerd, maar dit is daarom nog niet allemaal 'narcistisch'. Je hebt vaak de indruk dat men naar het woord 'narcistisch' grijpt omdat men de oude moraliserende termen niet meer durft gebruiken. Inmiddels verdoezelt men de specificiteit

van de narcistische problematiek. Het feit dat men 'dingen en doelen' als eigen dingen en doelen gaat ervaren en ze daarom met passie verdedigt, is nog niet noodzakelijk narcistisch. Men kan nog best overtuigd zijn van de waarde van die dingen en doelen op zich, ook al beleeft men er de volle inzet van zijn eigen persoon in of spelen er eventueel egoïstische motieven mee.

Zolang de voorstelling die men van zichzelf heeft niet het eerste is wat beoogd wordt, en wat men doet en nastreeft niet hoofdzakelijk dient om dit zelfbeeld te strelen, kan men beter niet van narcisme spreken.

En misschien moet nog scherper gesteld worden dat we hiermee geen louter kwantitatief verschil bedoelen. Het gaat om een structuurverschil: 'narcisme' betekent dat het ik op een primitiever structureel niveau functioneert, waarbij het beeld dat men van zichzelf heeft geen instrument meer is om dingen en doelen uit de omringende cultuur belangrijk te gaan vinden en banden met andere mensen te leggen; in het narcisme wordt de cultivering van het beeld van het eigen ik een doel op zich. Het narcisme is daarom ongetwijfeld asociaal - maar al het antisociale is daarom niet narcistisch. Zo ook is het afbreken van het ego, waarvoor je tegenwoordig soms hoort pleiten, niet noodzakelijk een uitweg uit het narcisme. Integendeel, de gehechtheid aan leidersfiguren en de groepsfenomenen die op zo'n tragische wijze opkomen, lijkt vaak een regressie tot het narcisme dat als verdedigingsmechanisme voortvloeit uit de afbraak van het totale, ruimere ik.

2. Hiermee komen we aan de vraag: *wat is het specifieke probleem dat met een narcistisch functioneren van het ik samenhangt?* Die vraag moet van twee kanten bekeken worden: vanuit de betrokkene zelf en vanuit de gemeenschap.

Wat de betrokkene zelf betreft, wijzen de auteurs erop dat narcistische persoonlijkheden met vage klachten komen en eigenlijk zeer moeilijk het frustrerende van een therapeutische situatie accepteren. Vanuit het standpunt van een buitenstaander gezien hebben ze natuurlijk geen diepgaande menselijke contacten, zijn ze niet creatief, zijn ze niet echt in de inhoud van hun werk geïnteresseerd. Maar lijden ze er zelf zo sterk onder? In de huidige maatschappelijke trend, waar de hiërarchische structuren meer en meer zijn weggeëbd en waar iedereen in een parfum van kameraadschappelijkheid met elkaar moet kunnen overleggen, passen narcisten overigens vaak uitstekend. Misschien is het slechts in uitzonderingsgevallen dat de therapeut de narcist ontmoet, wanneer om een of andere reden de condensatie van alle interesse op het zelfbeeld mislukt is. Maar voor de overige gevallen kan je je afvragen of het geen therapeutische opdringerigheid is om zich over de problematiek van de narcistische persoonlijkheidsstructuur te buigen.

De ervaring leert natuurlijk dat het narcisme voor de tweede levenshelft een hel bereidt. 'In een maatschappij die ouderdom en dood vreest, is ouder worden vooral angstwekkend voor mensen die bang zijn voor afhankelijkheid en wier gevoel van eigenwaarde snakt naar de bewondering die men tegenwoordig reserveert voor jeugd, schoonheid, beroemdheid of charme. De gebruikelijke afweermethoden tegen de verwoestingen die de ouderdom aanricht - identificatie met ethische of artistieke waarden buiten het directe eigenbelang, intellectuele nieuwsgierigheid, de troostende emotionele warmte ontleend aan gelukkige relaties in het verleden - kunnen de narcist niet helpen.⁴⁴ Dit is een reden om te proberen de narcistische persoon tot een verdere ontwikkeling te stimuleren. De vraag is wel hoe dit kan, want wellicht komt de narcist uit eigen beweging slechts om hulp vragen als het laat is, erg laat...

44. *Idem.* p. 41; Ned. vert. p. 68.

Voor de maatschappij zelf is de toename van het aantal narcistische persoonlijkheden eveneens een probleem. Het zijn nl. niet zomaar allemaal lieve bloemetjes bij het grasperk. De narcist is vaak de perfecte verleider en in de mate dat hij de ander op de meest geraffineerde wijze kan charmeren om hem dan als een baksteen te laten vallen, is hij niet zomaar een prettige versiering van ons leefmilieu. Op dit punt zou het interessant zijn een onderzoek op te zetten naar de respons die anderen zo gemakkelijk ontwikkelen op een narcistische verschijning: alles geeft toch de indruk van een zeer specifieke interactie tussen de narcist en zijn milieu, en het zou verkeerd zijn alles op rekening van de narcist te schrijven. Deze interactie lijkt bijna nooit prettig te blijven. Aardige mensen zijn zelden aardig, maar anderen lopen zo graag in hun val. Terzake schreef P.C. Kuiper erg gevat: 'Het lijkt niet moeilijk 'de naaste', iemand die voor jou goed is, aardig te vinden, doch dat is schijn. Kijk maar om u heen, mensen vinden gemeenlijk degene die hen goed doet lang niet zo aardig als degene van wie ze de bevrediging van hun fantasieën menen te kunnen verwachten.'⁴⁵

Psychodynamisch moet je verwachten dat het opkomen van narcistische persoonlijkheidsstructuren samengaat met een steeds sterkere verdringing van agressieve gevoelens. In de nette, sympathieke en vlotte maatschappij waarin wij willen leven, mag je best seksueel promiscue zijn, maar niet agressief. Daarmee verdwijnt de agressie niet, maar ze gaat in het verborgen en op een erg primitief niveau functioneren, wat op ontstellende wijze kan blijken als die agressie dan toch plots naar boven komt. Achter het charmerende uiterlijk is er veel kwetsbaarheid en je kan dan de meest dodelijke stoot verwachten als je achter het pantser poogt door te dringen.

3. Dit brengt ons tot de vraag *of er een samenhang is tussen het veronderstelde frequenter opduiken van een narcistische problematiek en bepaalde verschuivingen in onze maatschappij.*

Een eerste factor waar men terzake graag op wijst, is de kilheid en de ontheemding die ondergaan worden in onze vertechniseerde maatschappij. Zolang de techniek in een vooruitgangroes ervaren werd, was men zich hiervan niet bewust, maar nu de economische ontwikkeling gaat stagneren bezorgt de techniek geen kans meer tot zelfrealisatie en gaat men plots beseffen dat de leefwereld intussen vreselijk zakelijk en koel is geworden.

Het heimwee naar het warme nest dat dit zou oproepen, heeft natuurlijk een sterk impact op het individu dat in zijn jeugd slechts een broos zelfgevoel kon ontwikkelen. Men denkt dan terug aan de nood van ieder kind om voldoende geknuffeld te worden; men gaat dan ook plots beseffen dat door het buitenshuis werken van de vrouw veel kinderen dit moesten ontberen, en dat het bemoederen zelf vaak zozeer in de ban van raadgevende boekjes gebeurde (Dr. Spock was ooit iedere moeders bedgenoot) dat het ook al niet meer spontaan was in die gevallen waar het nog even kon...

Deze factor heeft ongetwijfeld zijn belang. Men mag echter niet vergeten dat voldoende bemoederen niet automatisch leidt tot het overstijgen van het narcisme, alsof het zelfgevoel vanzelf tot verdere ontwikkeling overgaat als het maar voldoende opgeladen is. Freud stelde natuurlijk wel: 'Een sterk egoïsme is een beschutting voor de ziekte, maar uiteindelijk moet men beginnen te beminnen om niet ziek te worden.'⁴⁶ Anderzijds mag niet vergeten worden dat de Engelstalige studies ook spraken van een noodzakelijke mate van 'frustratie'. Om dit te preciseren kan men zich dan herinneren dat Freud stelde, dat het narcisme door een identificatie

45. P.C. Kuiper, 'Aardige mensen', in: *Verborgene betekenissen. Psychoanalyse, fenomenologie, hermeneutiek*, Deventer 1980, p. 118.

46. S. Freud, 'Zur Einführung des Narzissmus', *Ges. Werke* X, p. 151.

werd afgelost en dit brengt ons terug tot het belang van het vaderbeeld, zoals dit door de Franse psychoanalyse in het spoor van Lacan in het bijzonder in de verf werd gezet. Overigens kwam Kohut eveneens tot stellingen in dezelfde lijn, als hij wees op het belang van de idealiserende overdracht bij de therapie van narcistische persoonlijkheidsstoornissen; en alhoewel hij het thema nog niet op zich tematiseert, is in het klinische voorbeeld dat hij geeft precies de vader en niet de moeder de centrale figuur.

Nu heeft men er de laatste vijftien jaar herhaaldelijk op gewezen (en het ook vaak als ideaal geprezen) dat men op weg was naar een vaderloze maatschappij. Wellicht heeft men gedacht dat het wegvallen van de autoritaire hiërarchische structuren enkel de verwijdering van een storende bovenbouw betekende, zoiets als het verwijderen van een corset waarna het bevrijde lichaam zijn natuurlijke soepelheid zou terugvinden. Men zag te weinig dat dit corset naast die inperkende functie, waarvan de negatieve aspecten terecht werden onderlijnd, ook een structurerende rol betekende: het beveiligde identificatiemodellen en het bood een kader waarbinnen agressie en rivaliteit konden geplaatst worden. Autoriteit is niet alleen iets dat geboden en verboden uitvaardigt, maar ook een instantie die aan iemand zegt wie hij is, een instantie die aan het individu een naam geeft. Het feit dat het bekampen van de eerste functie ook ongemerkt de tweede functie uit onze maatschappij heeft doen verdwijnen, plaatst heel wat mensen voor de leegte: 'Wie zal er zeggen wie ik ben.'

Het lijkt dan ook niet toevallig dat vaderfiguren terugkomen. Alleen mag ook hier weer niet te snel gedacht worden dat het gewoon de vroegere vaderlijke maatschappij is die terugkomt. De vaderbeelden worden vaak op zo'n wijze achternagelopen, dat het hier duidelijk om een mislukte poging tot teruggang naar het verleden gaat. Op hun foto's zijn Bhagwan en de Heilige Vader vaker imaginaire figuren, beelden van almacht die een innerlijke fantasiewereld moeten voeden, dan wel de vertegenwoordigers van een gezagsprincipe dat hun concrete persoon te boven gaat en waarmee ze slechts 'bekleed' zijn, zoals het oude taalgebruik het treffend verwoordt.⁴⁷

Naast de ontheemding en het wegvallen van identificatiebeveiligende structuren is er nog een element dat niet vergeten mag worden en waarnaar de psychoanalytische theorie van het narcisme in eerste instantie zou moeten wijzen, alhoewel het zelden aan bod komt. Het beeld dat in het narcisme gekoesterd wordt, is volgens Freud op de eerste plaats het beeld van het eigen geseksueerde lichaam. Nu is er over sekserollen de laatste jaren wel enorm veel gepraat, maar men kan zich toch afvragen of dit niet eerder diende om het probleem van het geseksueerde lichaam te ontvluchten, dan wel om het ter sprake te brengen. Even een ei in een kikkerpoel: in een t.v.-uitzending over anorexia nervosa zegt een patiënte dat ze bij haar puberteit last had om haar vrouw-zijn te accepteren; dit wordt door de journalist direct vertaald in: 'Je had dus moeite met de plaats die in onze maatschappij aan de vrouw wordt toegekend.' Man of vrouw zijn mag blijkbaar niet op de eerste plaats betekenen dat je slechts met één en dan wel een erg specifiek lichaam geboren wordt en dit als het eigene moet gaan erkennen. Belangrijker lijkt tegenwoordig dat je beseft dat je in de fabriek werkt of aan het kookfornuis staat, zodat je hieruit kunt afleiden of je vrouw of man bent. Het wegvallen van uiterlijke referenties waarmee het individu zijn angst omtrent zijn eigen seksuele identiteit (en de bonte fantasmen uit de infantiele seksualiteit) kan sussen, kan ook best een factor zijn die de opkomst van narcistische reacties in de hand werkt. Tenslotte zou er nog kunnen gewezen worden op het wegvallen van het religieuze referentiekader, waaraan Freud in zijn eerste formuleringen over

47. P. Vandermeersch, 'Religie en de nood aan gezag', *Tijdschrift voor theologie* 1980, no. 4, pp. 381-401; 'Verschoven vragen in religie en psychotherapie', *Speling* 1980, no. 4, pp. 36-13.

het narcisme de rol toekende om voor het individu een stuk veiligheid te scheppen en het tegelijk op de weg naar de identificatie te helpen.⁴⁸ Maar hiermee komen we aan een thema dat een andere auteur ter sprake zal brengen.

4. *Kun je er iets aan doen?* Over de moeilijkheid van individuele therapie was al sprake en we weten allemaal hoe moeilijk het is vat te krijgen op sociale processen. Toch één bijzondere bedenking. Wanneer we vinden dat er iets in de maatschappij moet veranderen, zijn we gewoon aan opinievorming te doen vanuit de veronderstelling dat onze toehoorders over een correct functionerend ideaal van het ik beschikken. Alhoewel we de term niet graag horen, en het liefst niet doen vanuit een officiële positie, wij zijn gewend te 'moraliseren'. Wij zeggen 'dat eigenlijk iets zou moeten' en doordat we op zo'n wijze spreken, veronderstellen we impliciet dat onze toehoorders over een 'geweten' beschikken, dat wil zeggen dat ze een aantal voorstellingen voor zichzelf als normerend hebben geaccepteerd (oprichting van het ideaal van het ik), dat dit hun ertoe brengt om iets in de realiteit te doen waarvan ze de waarde ook los van hun persoon kunnen erkennen (object-betrokkenheid) en dat ze eventueel bereid zijn de inhoud van hun idealen kritisch te toetsen en desnoods om te ruilen, nadat ze de zaken vanuit het standpunt van een ander bekeken hebben. Deze vooronderstelling is bij de narcistische toehoorder niet aanwezig (net zoals die op een andere wijze ontbreekt bij de pervert, bij de psychoticus...). Zeggen 'dat we toch dringend iets moeten doen aan het opkomend narcisme in onze maatschappij' is dus perfect nutteloos: het kan ten hoogste een narcistische bevrediging opleveren voor de auteur van zo'n pleidooi. Er zal dus naar een ander taalgebruik moeten worden gezocht, wil men aan de narcist iets zeggen dat hem treft en hem op weg helpt naar het mensbeeld, waarvoor we blijkbaar opteren...

48. S. Freud, 'Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci', *Ges. Werke* VIII, p. 195.